

Inhoud

De procureur in roze pyjama	11
De dampen van Steelbond	69
Lamsnieren en kamelenmelk	129
De president, de hyena en de kleine hagedis	179
De matrassen van meneer Chinja	233
Een bedelaar van stand	287
Verantwoording	311

De procureur in roze pyjama

‘Dit is een groot man.’ Gelach van de meute, want hij is inderdaad groot. ‘Een belangrijk figuur. Zijn dossier bevat vierendertig getuigenissen en ik wil dat hier ten minste twintig mensen naar voren komen om te vertellen wat ze van hem weten.’ De verdachte laat zijn armen lummelachtig langs zijn lichaam bungelen en staart naar de grond, alsof daar iets te vinden is wat hem op dit moeilijke moment hulp kan bieden. Hij staat in het midden van een cirkel van wel duizend belangstellenden, die niks willen missen. Schuin achter hem een vrachtwagen met in de laadbak twintig andere gevangenen, in de gaten gehouden door twee nonchalante bewakers. Hij gaat gekleed in het roze gevangenenstenuue, net als de andere gedetineerden. Een pyjama, lieflijk roze, alsof die kleur de gruwelijkheid van de misdaden waar hij van beschuldigd wordt moet neutraliseren. Ooit was hij een vooraanstaand burger in Rwanda: procureur-generaal van het district Gitarama, een van de hoogste posities binnen het Openbaar Ministerie. Zes-en-half jaar geleden werd hij opgepakt na beschuldigingen dat hij leiding zou hebben gegeven aan een militie in zijn geboorteplaats Mukingi, niet ver van Gitarama, die Tutsi’s

afslachtte tijdens de genocide van 1994. Hij is 39 jaar en heeft een bliksemcarrière achter de rug binnen het Rwandese justitiële apparaat.

We zijn vanochtend in alle vroegte vertrokken uit de Rwandese hoofdstad Kigali om deze volksrechtzitting in het landelijk gelegen Mukingi bij te wonen. Salim, onze chauffeur, telt onder zijn familieleden zowel slachtoffers als daders die in de gevangenis zitten. Hij is van gemengde afkomst. Zijn machete, een heel gewoon gebruiksvoorwerp in een Rwandees huishouden, waarmee bananentrossen van de bomen worden gehaald of het gras kort gehouden, heeft hij weggegooid. Hij kan het stuk gereedschap waar zoveel mensen mee afgeslacht werden, niet langer in zijn omgeving verdragen. Hij drinkt niet, want hij is moslim, en dat is een veilig idee. Als de stilte in de auto hem te veel wordt, draait hij cassettebandjes met westerse muziek. Charles, onze vertaler, is een godsgeschenk in een land waar je de taal niet spreekt. Bekwaam en behulpzaam. Hij drinkt wel. Bier en als hij zin heeft Uganda Waragi, uit het buurland Oeganda waar hij lange tijd heeft gewoond; het is een sterk distillaat dat vooral betaalbaar is. Hij is gestopt met roken nadat hij tijdens een schietpartij tussen het regeringsleger en rebellen in de Oegandese hoofdstad Kampala urenlang plat op straat in dekking had gelegen, alleen omdat hij zo nodig een pakje sigaretten moest halen. Na de genocide is hij teruggekeerd naar zijn geboorteland Rwanda. Klaas, een beer van een vent, blank, lijkt vaak afwezig, is altijd aan het malen, komt dan met een gedachte of een scherpe observatie als je het niet verwacht. Klaas werkt, net als Charles en Salim, voor een kleine hulporganisatie die

zich met de wederopbouw van het justitieapparaat en het gevangeniswezen bezighoudt.

Bij het busstation aan de rand van de stad nemen we de weg naar Gitarama, die doorloopt tot de universiteitsstad Butare in het zuiden van Rwanda, en vervolgens de grens over naar Bujumbura, de hoofdstad van buurland Burundi. Wij moeten ergens halverwege de weg verlaten, de heuvels in waar Mukingi ligt. Een ibissenpaar vliegt hoog boven ons, hun metallic groene verendek schitterend in de ochtendzon. Zodra we de stad uitrijden ontvouwt zich een eindeloze reeks groene heuvels, tot over de kam gecultiveerd, waar de keurig geasfalteerde weg zich doorheen slingert. De Rwandezen zijn ons weer voor geweest. Ze zijn allang op weg naar de markt met hun vrachtjes, op hun hoofd, of vervaarlijk wiebelend achter op de fiets. De helling op lopend als het te steil wordt, naar beneden suizend als het bergafwaarts gaat, naar de kant schietend als een achterop komende auto wil passeren. Het landschap oogt fris en niet zo vermoeid als in de droge tijd.

Ik ben deze weg eerder gegaan, vlak na de genocide. Doodstil was het er toen in dit overbevolkte land. Verraderlijk vredig. Ik kon alleen naar dit landschap kijken met de gedachte dat er overal doden begraven lagen. Een schuldig landschap.*

Nu, tien jaar later, weet ik dat dat verbeelding is. Het Rwandese landschap oogt altijd zo prachtig groen tijdens

* Kunstenaar en schrijver Armando gebruikt deze uitdrukking in zijn boek *De straat en het struikgewas*, De Bezige Bij, 1988.

de regentijd, vriendelijk zelfs. Zodra de graven in 1994 dicht waren, blaakte het landschap opnieuw van onschuld. Zo snel schoot het groen omhoog. Een geoefend oog echter kon in de jaren na de genocide waarnemen dat sommige percelen er onverzorgd bij lagen. Voor de rest was er niet meer aan het landschap af te lezen wat voor gruwelijks zich hier tussen burens had afgespeeld. Die onbewerkte veldjes behoorden in de jaren na de genocide niet alleen toe aan de doden, maar ook aan degenen die de grens met Zaïre over waren gevluht, voortgedreven uit angst of schuldgevoelens.

In de drie maanden dat de genocide duurde verloor het Rwandese regime de burgeroorlog van de Tutsi-rebellen. De genocide was een allerlaatste poging om aan de macht te kunnen blijven. Het zittende Hutu-bewind van president Habyarimana bleek uiteindelijk niet bereid de macht te delen met de oppositie en de Tutsi-rebellen die vier jaar daarvoor het land waren binnengevallen. Ondanks een akkoord over machtsdeling waren elementen in het regeeringsapparaat en het leger een campagne begonnen om de oppositie en de rebellen als een gevaar voor de natie af te schilderen. In het geheim werden milities opgericht en bewapend om zich tegen het naderende onheil te weren. De propaganda dat de rebellen van plan waren de Hutu-meerderheid te vermoorden en dat hun handlangers zich overal in het land bevonden, had weerklank gevonden onder de bevolking. De vileine opzet van de leiders was om zoveel mogelijk Hutu's bij het moorden te betrekken. Alle Hutu's moesten zich in solidariteit aan dit project wijden, dat in de propaganda werd voorgesteld als een rechtmatige ver-

dediging tegen de vijand. Die vijand bestond uit nazaten van Tutsi-vluchtelingen die bij een opstand van de Hutu-meerderheid tegen de Tutsi-elite, begin jaren zestig, naar de buurlanden waren gevlucht. Ze wilden terugkeren naar hun thuisland, maar bij gebrek aan een politieke oplossing waren ze op 1 oktober 1990 gewapend de grens over getrokken om hun eisen kracht bij te zetten. De in Rwanda achtergebleven Tutsi's werden als handlangers van de rebellen afgeschilderd, evenals de leden van de oppositie, zowel Hutu's als Tutsi's. Zij moesten worden vermoord. Dat was bittere noodzaak als de Hutu's zelf niet het slachtoffer van een massaslachting wilden worden.

In alle ijver waren Hutu's aan dit project begonnen, maar de rebellen rukten in snel tempo op. Zo'n twee miljoen Rwandezes waren voor de oprukkende rebellen uit op de vlucht geslagen om vervolgens de grens met Zaïre over te steken. Daar vestigden ze zich in kampen, rond de grote steden. Onder hen bevonden zich velen die aan de uitzinnige moordpartij hadden deelgenomen. De leiders van de genocide nestelden zich na hun nederlaag tegen de Tutsi-rebellen tussen de vluchtelingen in de kampen, en wierpen zich op als een leiding in ballingschap, vastbesloten om hun terugkeer voor te bereiden en het karwei af te maken.

De internationale gemeenschap had tijdens de genocide het hoofd afgewend. Ook nu liet zij toe dat een explosieve situatie ontstond aan de grens met het kleine Centraal-Afrikaanse Rwanda. Militieleden, verantwoordelijk voor de genocide, gebruikten de kampen in Zaïre als uitvalsbasis voor invallen in Rwanda en ze veroorzaakten etnische spanningen in het oosten van Zaïre, waar verwanten van

beide Rwandese bevolkingsgroepen wonen. Pas toen in 1996 de oorlog in Zaïre begon en het leger van de nieuwe Rwandese regering de kampen in Zaïre oprolde, keerden de meeste Rwandezers terug.

De nieuwe regering van voormalige Tutsi-ballingen moest onder moeilijke omstandigheden een begin maken met de berechting van de schuldigen. In 1995, een jaar na de genocide, zaten 90 000 mensen in de gevangenissen en de plaatselijke cachots, vaak onder erbarmelijke omstandigheden. Over de meeste gevangenen bestond niet eens een dossier en 95 procent was nooit voor een rechter-commissaris verschenen. Het aantal gevangenen zou in de jaren daarna alleen maar verder toenemen, tot 135 000 rond de eeuwwisseling. Geen enkel rechtssysteem zou een dergelijke toevloed van verdachten hebben kunnen verwerken en het Rwandese rechtsapparaat dus al helemaal niet. Rechters, officieren van justitie en advocaten waren vermoord, op de vlucht geslagen of zaten zelf in het gevang. Datzelfde gold voor het administratieve personeel. Bovendien waren de kantoren van het Openbaar Ministerie en de rechtbanken overhoop gehaald door plundersers. In maart 1998, bijna vier jaar na de genocide, waren 330 zaken afgehandeld.

Charles, Klaas en Salim werken voor een kleine hulporganisatie, die aanvankelijk probeerde het lot van de vele gevangenen te verbeteren. Ze troffen mensen aan in volgepakte gebouwen of gehurkt op de binnenplaats, soms niet meer in staat om te lopen, omdat ze al die tijd in dezelfde houding hadden gezeten vanwege gebrek aan bewegingsruimte. Ze sliepen in de openlucht zonder deken.

Een timmerwerkplaats, een bakkerij en wat kleinscha-

lige landbouw moesten de omstandigheden waaronder deze mensen vastzaten verbeteren. Naar schatting twintig procent zat onterecht in de gevangenis op beschuldiging van een vage aanklacht, of erger, op grond van valse beschuldigingen, geuit om conflicten over land en bezittingen, of om oude ruzies te beslechten. De rechtsgang was niet alleen langzaam, ze voldeed ook niet aan professionele eisen. Getuigen werden niet beschermd, maar door loslopende daders geïntimideerd of zelfs vermoord. Gevangenen werden bevrijd door handlangers en er was sprake van corruptie. 'Het strafrecht is niet bedoeld voor een situatie waarin enorme aantallen mensen, zowel daders als slachtoffers, met elkaar moeten proberen samen te leven in een uiterst arm en politiek verdeeld land,' schrijft Peter Uvin in een onderzoek naar de vastgelopen rechtsgang.

De Rwandese minderheidsregering moest na de genocide onder interne en internationale druk met aanpassingen komen om de rechtsgang te versnellen. Daarom besloten ze het voorstel van een volksrechtspraak over te nemen. Een 'heruitvinding van de traditie', zoals Uvin het omschrijft.

De Rwandese kerken waren als eerste begonnen met dit proces van verzoening dat teruggrijpt op een Rwandese traditie. Daders en slachtoffers die met hun families de zondagsdiensten in dezelfde kerken bijwoonden, veroorzaakten daar grote problemen, wat soms leidde tot handgemeen en ruzies voor en na de kerkdiensten. Gesprekken tussen de twee groepen zouden voor toenadering moeten zorgen, waarbij soms een compensatieregeling voor de slachtoffers werd getroffen met behulp van de kerklei-

ders. Nog voor de regering het idee had overgenomen, waren de kerken begonnen met het bijeenbrengen van groepjes gevangenen, die vervolgens aangemoedigd werden om voor het aangezicht Gods schuld te bekennen over hun aandeel in de moordpartij en om vergiffenis te vragen.

Hoewel de traditionele gacaca, met een mooi woord gazonjustitie genoemd, kleine conflicten tussen dorpelingen en hun families moest helpen beslechten, werden nu 254 000 lekenrechters benoemd, verdeeld over 11 000 gacaca-tribunalen. Deze leken moesten rechtspreken over één van de meest gruwelijke moordpartijen uit de geschiedenis. De bevolking, met haar kennis over de gebeurtenissen tijdens de genocide, werd gevraagd te helpen reconstrueren wie mee had gedaan, alleen maar meeloper was geweest of onterecht in het gevang was beland. Deze onorthodoxe aanpak, die allerminst de diepe verdeeldheid tussen de verschillende bevolkingsgroepen wegnam, vereiste een enorme organisatie en allerlei nieuwe procedures om het proces in goede banen te leiden. Peter Uvin noemt het in zijn onderzoek 'tegelijkertijd een van de beste, maar meest riskante mogelijkheden en waarschijnlijk de enige kans voor Rwanda om in het reine te komen met een genocidaal verleden en een toenemend dictatoriële heden'.

De hulporganisatie van Charles, Klaas en Salim besloot om haar mensen als waarnemers de zittingen te laten bijwonen, dit experiment – dat jaren zou gaan duren – te volgen en de regering advies te geven over verbeteringen, of onrechtmatigheden aan de kaak te stellen. Zo trekken de drie mannen wekelijks naar alle uithoeken van het land

om voorbereidende bijeenkomsten en tribunalen bij te wonen.

Wij zijn inmiddels dwars door Gitarama gereden, de stad die tijdens de genocide korte tijd de bedenkelijke eer te beurt is gevallen om de regeringszetel te huisvesten. Zetel van een-regering-op-de-vlucht, net geïnstalleerd nadat hun voorgangers, die een obstakel vormden voor het 'grote project', waren vermoord in de eerste dagen van de genocide. Het was een provisorisch geïnstalleerde regering die louter als façade diende voor de elementen binnen het leger en de kopstukken van de partij van de president, die leiding gaven aan het 'grote project' en de strijd tegen de rebellen. Zij namen in feite de besluiten en zij voerden de genocide uit. Slechts een paar weken bleef die marionettenregering in Gitarama, toen week ze uit naar Gisenyi in het westen van Rwanda, waarna ze de grens overstak om in Zaïre een veilig heenkomen te zoeken.

Als we de stad doorkruist hebben, moet Salim naar de weg vragen voor we het strakke asfalt verlaten en het echte Rwanda van de onverharde wegen binnengaan. Hier leidt de meerderheid van de bevolking een hard boerenbestaan. We passeren een klein dorp, waarna we de heuvels binnenhobbelen waar de hutten verspreid tussen de velden liggen. Een familie in oogverblindende kleuren is duidelijk op weg naar een andere bijeenkomst dan wij: de mannen in pak, met messcherpe vouwen in de broek, en de vrouwen met hoog getooide kapsels. Ze dragen grote cadeaus met feestelijke strikken voor zich uit, voor de bruiloft waarnaar ze op weg zijn. Nog een klim de heuvel op, die de mo-

tor van de auto een laag gegrom ontlokt, voor we het dorps-huis aan de rand van een grasveld bereiken waar zich reeds honderden mensen hebben verzameld. We zijn te laat. De zitting is al begonnen.

Helemaal vooraan wordt een van de schaarse houten bankjes voor ons vrijgemaakt. Het overgrote deel van de menigte zit in het gras of staat reikhalzend te luisteren om niets van het spektakel te missen. Vrouwen met zuigelingen aan de borst, huilende kinderen, een opgestoken parasol tegen de felle zon. Twee nieuwsgierige jongens zijn in een kleine boom geklommen om over de hoofden van de menigte te kunnen zien wat er op de kleine open plek in het midden van de menigte gebeurt. Daar staat procureur-generaal Jean Marie Mbarushimana, klein baardje, in colbert, met een microfoon in de hand. Hij is één van de mensen van het Openbaar Ministerie die het landelijke gacaca-proces in goede banen moet leiden. Deze bijeenkomst is belegd om de bevolking van Mukingi en de omliggende dorpen te informeren over gacaca. Het minste wat de procureur te doen staat is het wantrouwen proberen weg te nemen. Bij de Tutsi-overlevenden, die denken dat de meerderheid nog steeds tegen hen samenspanst en dat die meerderheid tijdens de processen zal proberen mensen vrij te krijgen, of in elk geval zal proberen de misdaden te bagatelliseren en de schuld af te schuiven op de leiders van de genocide. Die meerderheid wil zichzelf afschilderen als slachtoffers, die misleid zijn door hun leiders en alleen onder dwang aan de genocide hebben meegedaan.

Aan de andere kant zal de procureur-generaal de Hutu-meerderheid ervan moeten overtuigen dat zij ondanks alle

verdenkingen kunnen rekenen op een eerlijke procesgang, dat de nieuwe regering van een Tutsi-minderheid niet alle Hutu's zonder meer voor schuldig houdt. Kortom, ze zullen moeten worden overgehaald eerlijk te vertellen wat er is gebeurd, zodat de werkelijk schuldigen aangewezen en gestraft kunnen worden.

De geluidsinstallatie piept en kraakt. Onder het publiek bevinden zich vast en zeker mensen die met angst en beven afwachten wat er komen gaat. Misschien zal hún naam genoemd worden, omdat ze hebben meegedaan en tot nog toe arrestatie hebben weten te ontlopen. Na eerdere zittingen elders in het land zijn families met hun hele hebben en houden op de vlucht geslagen, omdat hun namen werden genoemd in verband met moorden.

De procureur legt uit dat mensen soms een verkeerd beeld hebben van wat er werkelijk gebeurd is. Door de tijd die is verstreken, maar vooral door de verhalen die in de gemeenschap rondzingen, zijn soms verkeerde ideeën over de gebeurtenissen ontstaan. Mbarushimana doet vooral een beroep op de overlevenden om de wáárheid te vertellen en waarschuwt hen dat ook op het afleggen van een valse verklaring, en op het doen van valse beschuldigingen, straf staat. Nogmaals: de procureur beseft maar al te goed dat hij vooral de Hutu-meerderheid moet overtuigen van de oprechte bedoelingen van de Tutsi-minderheidsregering met dit gacaca-proces.

Ondertussen is een van de gevangenen van de vrachtwagen geklommen die tussen de menigte staat geparkeerd. Hij pakt de microfoon. Z'n zwarte benen steken scherp af onder het roze van zijn korte gevangenisbroek. Eind jaren

tachtig wilden de gevangenisautoriteiten af van de sombere zwarte pakjes die gedetineerden droegen en ze besloten tot iets vrolijkers. Het werd roze. Maar het is ook heel wel mogelijk dat Rwatex, de leverancier van gevangenskleding, voor zo'n grote opdracht op dat moment eenvoudigweg geen andere kleur stof in voorraad had.

De man die het woord neemt behoort tot een gacaca-comité van gevangenen die besloten hebben te bekennen in ruil voor strafvermindering. Hij behoorde tot het voetvolk van de genocideplegers en is het zat nu al bijna tien jaar gevangen te zitten. Hij roept de aanwezigen op om eerlijk te zijn, te vertellen wat er precies is gebeurd in de dagen van de genocide. Hij waarschuwt dat zijn gacaca-comité besloten heeft de waarheid te vertellen en de namen te noemen van mensen die hebben deelgenomen aan de genocide, ook van degenen die nog vrij rondlopen, zelfs als het om familieleden gaat.

Een paar dagen eerder bezochten we een gevangenis in het noorden van het land om met een aantal leden van zo'n gacaca-comité te praten. Ze voeren de kleur van hun comité duidelijk herkenbaar, als armband, net zoals de schoonmaakploeg een eigen kleur draagt, of de kookploeg, en ze hebben soms fraaie namen als 'we hebben het licht gezien'. Het zijn vooral religieuze groeperingen geweest die met hen de bijbel kwamen lezen en aandrongen om tegenover God en hun slachtoffers hun misdaden te bekennen. En natuurlijk heeft het aanlokkelijke aanbod van de nieuwe minderheidsregering, die voor een bekentenis strafvermindering in het vooruitzicht stelde, hen een zetje in de rug gegeven. Volgens een van de leden van het comité heeft vooral de kennis van de bijbel hen tot de overtuiging ge-

bracht dat ze slecht gehandeld hebben. Dat ze soms vrienden en burens hebben gedood, hun medemens, die onschuldig was. Ze hebben God om vergiffenis gevraagd én om de kracht in het openbaar te bekennen, want dat is niet makkelijk. Daarom praten ze veel in het comité en oefenen ze onder elkaar om straks in het openbaar hun bekentenis af te kunnen leggen. Ze corrigeren iemand als hij niet de volledige waarheid spreekt, of zijn eigen rol probeert te minimaliseren, al levert dat soms conflicten op, want andere gevangenen of hun familie willen helemaal niets van bekentenissen weten waarbij mogelijk ook nog anderen worden beschuldigd.

Toch moeten we dit proces van inkeer bij de daders ook weer niet idealiseren. ‘Oog in oog met de genocide is het de eerste keuze van de moordenaar om te zwijgen, de tweede om te liegen,’ schrijft journalist Jean Hatzfeld in zijn imposante studie van de daders. Dan zijn er nog de leidinggevendenden, de mensen die hen hebben gemobiliseerd tijdens de genocide; zij proberen hen te intimideren. De leiders krijgen namelijk geen strafvermindering en zullen door het gewone justitiële apparaat berecht worden of, als ze heel hoog in de hiërarchie zaten, door het Internationale Rwanda Tribunaal in het buurland Tanzania. Zij hebben er alle belang bij dat het zwijgen niet doorbroken wordt.

Een van de andere gevangenen vertelt dat ze vóór de genocide ook christen waren, maar op een nogal oppervlakkige manier. In de gevangenis hebben ze eindelijk de tijd om de bijbel goed te bestuderen en over de teksten na te denken. Dat heeft tot een verdieping van hun geloof geleid en daarom zijn ze tot inkeer gekomen. De man is ervan

overtuigd dat de vraag om vergiffenis aan God ertoe zal leiden dat ze naar het paradijs gaan. Vergiffenis aan God vragen komt op de eerste plaats. Pas in tweede instantie moet je in het reine zien te komen met de slachtoffers of hun familie. Maar stel nou, vraag ik, dat u in het paradijs een van uw slachtoffers tegenkomt die u niet vergeven heeft? Hij knikt instemmend als Charles de vraag in het Kinyarwanda vertaalt. 'Dat is een belangrijke vraag. Wij die werkelijk geloven, denken dat we naar het paradijs gaan omdat we vergiffenis hebben gevraagd en dat die ons door God geschonken zal worden. Maar de slachtoffers die ons niet vergeven hebben, zullen we daar niet tegenkomen. De voorwaarde voor hen om in de hemel te komen is dat zij ons vergeven,' zo legt hij uit.

Voor we vertrekken krijgen we, uit dank dat we deze rustdag met hen hebben willen doorbrengen, een jong bananenboompje van eigen kweek. Een van de gevangenen wil nog iets belangrijks zeggen. 'Het is van belang dat iedereen de waarheid spreekt als we tot verzoening willen komen in dit land. Natuurlijk hebben wij meer misdaden begaan dan de anderen, dus moeten wij beginnen. Maar de andere kant, de overlevenden, degenen die wraakacties hebben ondernomen, hebben ook misdaden begaan. Zij zullen ook moeten bekennen en eventueel gestraft moeten worden. Verzoening mag niet alleen van ons afhangen.'

De gevangene in zijn roze tenue op het veldje in Mukingi vervolgt zijn verhaal tegen zijn dorpsgenoten. Hij vertelt dat de gedetineerden van het thuisfront steeds het dringende verzoek krijgen om hun mond te houden, zodat de

mensen thuis ook kunnen blijven zwijgen en hun aandeel onopgehelderd blijft. Hij zegt dat de mensen niet hun solidariteit moeten tonen door te zwijgen, maar juist door te praten. 'En dat kunnen mensen beter zelf doen, voordat hun namen worden genoemd.' Ze zijn het zat dat zij gevangenzitten en dat het aandeel van anderen die nog altijd vrij rondlopen, niet duidelijk wordt.

Het komt voor dat familieleden niet op de hoogte zijn van het besluit van een gevangene om te bekennen, en ze worden er dan volkomen door overrompeld. De wekelijkse bezoeken aan de gevangenis zijn zo kort en de omstandigheden kennen zo weinig privacy dat een gedetineerde niet altijd de gelegenheid vindt om zijn verwanten te vertellen dat hij heeft bekend. Tijdens het proces vertelt de verdachte, soms tot verrassing of verbijstering van de familie, wat zijn aandeel is geweest.

In de menigte begint een kind te kriesen. Nu komt het belangrijkste onderdeel van de zitting: de presentatie van de gevangenen. Dit is nog geen officiële gacaca, maar een voorbereiding op de zittingen, waar zaken van personen worden gepresenteerd van wie geen dossier bestaat. Deze verdachten worden aan het publiek getoond, waarop de aanwezigen mogen zeggen wat ze over hen weten. De negentien lekenrechters noteren met ballpoint in een soort schoolschrift de verklaringen van de getuigen en hun persoonsgegevens. Zo ontstaat er gaandeweg een dossier en met dat dossier kunnen de officiële gacaca-zittingen worden gehouden. Als niemand een belastende verklaring kan afleggen over een verdachte kan deze worden vrijgelaten, en dat kan het vertrouwen van de bevolking in de processen vergroten.